

Világosság

XLIII. évfolyam • 2002. 8–9.

Szerkesztőség:

1067 Budapest, Teréz krt. 13.

Telefon: 413-3300, 413-3301

Fax: 321-3803

Felelős szerkesztő:

Dr. Fábrí György

Kéziratgondozás:

Ruzsa Ágnes

Korrektúra:

Lehotczy Zsuzsa

Szerkesztőségi titkár:

Berényi Szilvia

Külön köszönet Papp Gábor segítségéért.

Kiadó:

Tudástársadalom Kutatóközpont

RO-LA Kft.

Houdini Bt., Budapest

30071

ISSN 0305-5849

Tartalom

Tudástársadalom

**Az Internet ismeretfilozófiája és gyakorlata
(Pedagógia, pszichológia és regionális identitás)**

Bevezetők

- 5 *Szécsi Gábor*
Nyelv és gondolkodás az elektronikus médiumok korában
A konferencia bevezető szavai
- 7 *Nyíri Kristóf*
Az internet ismeretfilozófiája és gyakorlata
(Előhang)

Tudat, tudás, tudomány és technológia

- 9 *Pléh Csaba*
Közlési technikák és gondolkodásmódok
összefoglaló
- 11 *Kondor Zsuzsanna*
Kommunikációtechnológia és fegyelmezett gondolkodás
- 14 *Babarczy Eszter*
Tudásformák a hagyományos és az internetes médiában
- 17 *Fábri György*
Magyar tudomány és infokommunikációs változások
A magyar kutatószervezet kihívásai az információs és kommunikációs technológiai átalakulás szempontjából

Polisz, kozmopolisz és információs társadalom

- 25 *Kumin Ferenc*
Egy város felfedezi magát az Interneten
E-demokrácia Baján
- 27 *Csatári Bálint, Kanalas Imre*
Az információs társadalom néhány területi-települési aspektusa hazánkban
Az információs infrastruktúra fejlődésének jellegzetes folyamatai
- 32 *Sándor Klára*
Globalizáció, regionalitás és nyelv
- 38 *Mester Béla*
Régi uralmi formák az új kommunikációs technológiában
(A felhasználó mint állampolgár esélyei)
- 42 *Nyíri Kristóf*
A mobil információs társadalom felé

Sándor Klára

GLOBALIZÁCIÓ, REGIONALITÁS ÉS NYELV

A globalizáció és a nyelv kapcsolata egyaránt témája a nyelvészetnek, illetve a nyelvészeti szempontból laikus közéletnek. A tárgy mindkét körben azonosnak látszik: a globalizációs folyamatok hatása a nyelvek életére. A megközelítés módja azonban – bizonyos értelemben természetes ez – más az említett két közegben; a következtetések sem szükségképpen azonosak, a megoldási javaslatok pedig meglehetősen eltérnek egymástól.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS NYELV – A KÖZBESZÉDBEN

A közbeszédben a globalizációt gyakran a Gonosz új színönimájaként emlegetik. Az itt gyakran megjelenő nézet szerint a globalizáció, pontosabban az annak szimbólumává előléptetett amerikai angol nyelv kiszorítja, de legalábbis pusztítja az anyanyelvet; idegen szavakkal, értelmezhetetlen, érthetetlen kifejezések tömkelegével árasztja el. Ennek a diskurzusnak állandó elemeként fogalmazzák meg azt a félelmet, hogy egy idő után anyanyelvünk „elangolosodik”, hogy a végén „meg sem értjük majd egymást”, s hogy legvégül „elveszítjük magyar nyelvünket” is.

Ennek a közbeszédnek az elemeiből építkeznek azok a politikai javaslatok, amelyek ciklikusan újra meg újra fölbukkannak 1990 óta, s a magyar nyelvet a globalizációs hatások ellen nyelvtörvénnyel vagy másként nevezett, de mindenképpen a nyelvhasználatot megregulálni szándékozó jogi korlátozásokkal akarják megvédeni. 1992–1993 és 1996–1997 sikertelen próbálkozásai után 2001. november 27-én végül elfogadták A gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről szóló, 2001. évi XCVI. törvényt. Az imént bemutatott, a nyelvészeti szempontból laikus közbeszéd elemeit bemutató gondolatmenetet a törvény szövegéből, illetve a törvényjavaslat indokolásából vett részletek jól illusztrálják:

„A legutóbbi évtizedekben bekövetkezett technikai fejlődés a távközlés és a tömegtájékoztatás olyan új lehetőségeit bontakoztatta ki, amelyek jelentős hatással vannak minden nemzet nyelvére. Az állandósult és megsokasodott idegen nyelvi hatásokkal a magyar nyelv nehezen képes megbirkózni. A nyelv fejlődése elengedhetetlen társadalmi szükséglet. A nemkívánatos nyelvi hatások ellensúlyozása azonban törvényhozási lépéseket is szükségessé tehet.”¹

„Az elmúlt évtized tapasztalatai egyértelművé tették, hogy a világpiac részévé vált Magyarországon a globalizációs folyamatok mellékhatásaként jelentkező, nyelvromlást előidéző tendenciák ellen törvényi eszközökkel is szükséges fellépni.”²

E gondolatrendszer érvei és metaforái egyértelműen a nyelv és a nemzet szoros, elválaszthatatlan összekapcsolódásának hitére alapulnak: a nyelv „rongálódása” vagy „romlása” a nemzet függetlenségét (legalábbis szellemi önállóságát) veszélyezteti és „a nemzeti kultúrát rombolja”; anyanyelvünk „kincs” és „örökség”, melyet „meg kell őriznünk” és „tovább kell adnunk”. Nem ritka az sem, hogy a gondolatrendszer mellett érvelő retorikában a xenofóbiára, szélsőséges esetben az

¹ A törvény szövegét ld. a <http://www.complex.hu/kzldat/to10096.htm> oldalon.

idegenyűlőre építő elemek is fölbukkannak, például amikor „támadó”, „ránk zúduló” idegen hatásról beszélnek, vagy arról, hogy az idegen szavak a „tösgyökeres magyar szavak” elől „szívják el a levegőt”, azokat „szorítják ki”.³

A közbeszéd nyelvre és globalizációra vonatkozó gondolatrendszere számtalan, nyelvészeti szempontból naiv elemet tartalmaz.⁴ A nyelvcsere például nem úgy zajlik, hogy az egyik nyelv a másikkal való keveredés után „átalakul” a másikba (mint az „elangolosodik” kifejezés sugallja).⁵ Nyelvészeti szempontból értelmezhetetlen az „idegen” és a „meghonosodott jövevény” szavak közötti különbségfétel is.⁶ Aztán a nyelvhasználatra számtalan, egymással is kölcsönhatásban lévő, folyton változó irányú és erejű tényező van hatással, a nyelvi változás folyamatait éppen ezért lehetetlen – bármily jóindulatú – tanáccsal vagy – bármily szigorú – törvényel szabályozni. De naiv az a fő tétel is, hogy „nemzet” és „nyelv” elválaszthatatlan, szükségszerű kapcsolatban lennének egymással: minthogy e két fogalom csak mintegy kétszáz éve, és csak az európai nemzetállam-eszme jegyében kapcsolódott össze, természetesen vannak „nemzetek nélküli” nyelvek – a világ nyelveinek többsége ilyen, többek között a katalán, a baszk, a breton; közelebbi példával a beás, a romungro és az oláhigány –, és vannak saját, a nemzeti létet szimbolizáló nyelv nélküli nemzetek is – ma például a legharcosabb ír nacionalisták is angolul beszélnek egymással.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS NYELV – A NYELVÉSZETI ELEMZÉSEKBEN

A nyelvészeti elemzésekben éppen az imént említett okok miatt nem is a „nemzeti nyelveket”, hanem – egyszerűen – a nyelveket féltik a globalizáció hatásaitól. A világon ma mintegy 6-7 ezerre becsülik a hangzó (beszéli) nyelvek számát, s nagyjából ugyanennyire a jelnyelvek számát. A hangzó nyelveket egyenként átlagosan 5-6 ezer ember beszéli, ami abból adódik, hogy ezek mintegy 95 százalékát 1 milliónál kevesebben, és több mint 3 ezer nyelvnek van még 10 ezernél is kevesebb anyanyelvi beszélője. Optimista becslések szerint a következő évszázad alatt a nyelvek körülbelül fele tűnik majd el – borúlátóbb elemzők ennél sokkal magasabbra, 90-95 százalékra jósolják a veszélyeztetett nyelvek számát.⁷ Természetesen nem mindegy, melyik jóslat áll majd közelebb a valósághoz, de az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvet még a legpesszimistább elemzések alapján sem sorolják a veszélyeztetett nyelvek közé.⁸

A világ nyelvészeit leginkább az nyugtalanítja, hogy a kevés anyanyelvi beszélővel rendelkező beszélőközösségek nyelveit a nagyobb, „gyilkos” nyelvek megölik, sőt sokszor e közösségek maguk is segítik ezt a folyamatot, s végül maguk döntenek a „nyelvi öngyilkosság” mellett, mert gazdasági,

Világosság
2002/8-9

Sándor Klára:
Globalizáció,
regionalitás
és nyelv

³ A gondolatrendszerben szokásos retorikai fogásokat, metaforákat, az érvelésmód és a nemzeti ideológia összekapcsolását tárgyalja a Sándor Klára szerkesztette, megjelenőben lévő *Nyelv és hatalom* c. kötet több tanulmánya is; a nemzeti ideológia és a nyelvféltő gondolatok összekapcsolódásának történetéről ld. még Sándor 2001c.

⁴ A törvényjavaslat indokolása sajnos kizárólag ilyen elemeket tartalmazott, olyannyira, hogy Nádasy Ádám (2001) kétségbe vonta, hogy volna olyan nyelvész, aki nevét adná a javaslatban olvasható „kínosan dilettáns fordulatokhoz” (jóllehet az indokolás szerint a törvényjavaslat előkészítésébe bevonták „a nyelvészettudomány kiemelkedő képviselőit is”). A Nádasy által kiemelt fordulatok némelyike a törvényben is olvasható.

⁵ Az ún. *pidzsinizáció* során a két érintkező nyelv ugyan egy harmadikat hoz létre, ezt az új nyelvet azonban mindkét közösség közvetítő nyelvnek használja, és anyanyelveként nem ezt beszéli.

⁶ A reklámnyelvtörvényt övező vitákban megszólaló nyelvészek többször is rámutattak erre, az érveket itt nem ismételtem meg. A vita anyaga olvasható a <http://dragon.klte.hu/~tkis/index.html> oldalon.

⁷ Skutnabb-Kangas 2001, 1-2. (Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.)

⁸ Egy nyelvet akkor tekintenek veszélyeztetettnek, ha kevés az anyanyelvi beszélője és gyenge a politikai státusza; különösképpen ha a gyerekek már nem tanulják meg, azaz beszélői már nem adják tovább a következő generációknak (Skutnabb-Kangas 2001, 1-2).

és emellett többnyire politikai erők kényszere alatt értéketlennek, hasznavehetetlennek tekintik saját anyanyelvüket. Az anyanyelvi közösségek ilyen döntései ellen magától értődően még az utóbbi években egyre nagyobb nyilvánosságának örvendő nyelvi emberi jogi charták és kötelezettségek sem nyújthatnak védelmet (ezek a politikai nyomás és kényszer ellenében olykor hatékonyan bizonyulnak, de legalábbis hivatkozási alapul szolgálnak).⁹

Gazdasági szakemberek gyakran hivatkoznak arra, hogy gazdaságilag előnyös, ha sokféle nyelv helyett kevesebb világnyelvet beszélnek az emberek, és egyfajta intelligens sajnálkozáson túl nem találnak okot arra, hogy nyugtalankodjanak a kialakulóban lévő helyzet miatt. A nyelvészek jelentős része azonban másképp látja mindezt: úgy tűnik, hogy a nyelvi sokféleség ugyanolyan szerepet tölt be a kultúrák adaptívitásának megőrzésében, mint a biológiai sokféleség az élővilág adaptívitásának biztosításában. Az empirikus adatokkal egyre inkább támogathatóan látszó nézet szerint ráadásul nem is csak egyszerű analógiáról van szó, hanem arról, hogy a nyelv mint az ember és az emberi kultúrák „tartozéka” része az ökoszisztémának. Ebből kiindulva mondhatjuk azt, hogy a nyelvi sokféleség csökkenése, a homogenizáció szükségképpen törekenyebbé és a környezetet változásaival szemben kiszolgáltatottá teszi az egyes kultúrákat.¹⁰

Az angol, s ezen belül az amerikai angol nyelv uralkodó és folyamatosan további területeket szerző szerepét természetesen a nyelvészek is látják. Vannak közöttük olyanok, akik mindezt különféle tényezők véletlen egybeesésének tulajdonítják,¹¹ mások azonban kevésbé hisznek a véletlenekben, s rámutatnak azokra a gyakran karitatívnak álcázott üzleti fogásokra, amelyeket az angol nyelv terjesztése érdekében vetnek be – egyébként nemcsak az amerikaiak, hanem a britek is.¹²

REGIONALITÁS ÉS NYELV – A KÖZBESZÉDBEN

A nyelvi „regionalitást”, a magyar laikus közbeszédben gyakran a provincializmussal, „parasztossággal”, iskolázatlansággal, műveletlenséggel kapcsolják össze. Ebben a nyelvi vélekedéseket a magyar kultúrában meghatározó, nagyon erős normatívizmusnak, az iskola és az iskolában tanult „nyelvtan” szigorú előíró szemléletének, és az iskolai szemléletet és tananyagot nagymértékben irányító, 1950-től még a korábbi időszakoknál is erőteljesebben homogenizáló nyelvművelésnek van kiemelt szerepe.¹³ E szemlélet a nyelvjárásokat – minden más, a gondolatrendszerben kiemelt szerepű „egységes nemzeti nyelvtől” eltérő nyelvváltozattal együtt – „fölösleges eltérésnek” ítéli, a nyelvjárások beszélőit pedig műveletlenek bélyegzi. Jól példázzák ezt azok az érvek, amelyek a határon túli magyar sztenderd nyelvváltozatokat azért nem tekintik a magyarországi magyar sztenderddel egyenértékűnek, mert egyrészt „idegenszerűségeikkel telinek”, másrészt „provinciálisnak” tartják őket.¹⁴

Az anyanyelvet a globalizációtól féltő közgondolkodásban nemigen találkozunk azzal az észrevétellel, hogy a globalizáció elsősorban a nemzeti szerveződési szintet tördeli szét. Ezt a gazdasági viszonylatban jól látható tény is figyelembe véve még végzetesebbnek tűnne – ebben a gondolat-

⁹ Ezekről összefoglalóan ld. Andrassy 2001; Skutnabb-Kangas 1997; valamint a Kontra-Phillipson-Skutnabb-Kangas-Váradai szerkesztette 1999-es kötet bevezető tanulmányai.

¹⁰ Ld. a Maffi (2001) által szerkesztett kötet tanulmányait.

¹¹ Pl. Crystal 1998; ezt sugallja az Ammon (2001) által szerkesztett kötet több tanulmánya is (Robert B. Kaplan kifejezetten állítja).

¹² Pl. Phillipson 1992, Kontra 1999.

¹³ Részletesebben ld. Sándor 2001a.

rendszerben – a globalizáció anyanyelvet romboló hatása, hiszen így nemcsak az „elidegenedés” fenyegetésével, hanem az „egységes nemzeti nyelv” szétrobbanásával is számolni kellene – márpedig a nemzeti eszme jegyében fogant nyelvi és kulturális utópia az egységességet írja elő. Nyíri Kristóf találó jellemzése szerint¹⁵ e vágyakban az fogalmazódik meg, hogy „a nemzetállam minden polgára ugyanazon az egyöntetű nyelven beszél, ugyanazon a nyelven írástudó: ugyanannak az elvont kultúrának a tagja. A kulturális egyöntetűséget az egységes iskolarendszer biztosítja: az elemi oktatás egyöntetűsége, amely a magasabb iskolákat elvégzettek közös kultúráján alapszik, végső soron pedig az irodalom, a történelem, a jog és a természettudományok ama egységes fölfogásán, amelyet a nemzeti egyetem munkál ki és ápol.”

REGIONALITÁS – A GLOBALIZÁCIÓ NYELVRE TETT HATÁSAINAK ELLENSZERE?

A nyelvészek – a nemzeti ideológia iskolában tanult elemeit fölmutató közzélekedéssel szemben – a „nemzeti nyelveknek” nem tulajdonítanak kiemelt szerepet; a fogalmat voltaképpen értelmezni is nehezen lehet nyelvészeti elemzésekben. A „nemzeti nyelv” fogalmához talán leginkább közelítő nyelvészeti kategória a *sztenderd nyelvváltozat*: ez a nyelvnek az iskola által tanított, széles körben elismert, nyílt tekintéllyel bíró változata, melynek szókincsét és nyelvtanát szótár és írott nyelvtan rögzíti, s melyet a beszélők a „helyes” nyelvhasználattal, sokszor magával a nyelvvel azonosnak tekintenek. Az ettől eltérő változatokat a nyelvészek nyelvi szempontból semmivel sem kevésbé értékes, jó, hasznos nyelvváltozatoknak tekintik, sőt: kiemelt szerepet nem a sztenderdnek, hanem a beszélő elsődlegesen tanult, a legkisebb figyelemráfordítással beszélt nyelvváltozatának, az úgynevezett *alapnyelvnek* tulajdonítanak. Az alapnyelv az a nyelvváltozat, mely elsődleges közösségünket, alapidentitásunkat is szimbolizálja.¹⁶

Az „egységes nemzeti nyelvet” nyelvészeti szempontból tehát értelmetlennek látszik félteni. A főntebb idézett jellemzés – tegyük hozzá: szerencsére – utópisztikus. Nemhogy nem beszélnek az emberek egyformán a nemzetállami keretekben sem, de nem létezik még az a változat sem, amelyet a mindenki számára egységes nemzeti nyelvnek nevezhetnénk, s amelynek ebben a gondolatrendszerben kizárólagos jogokat adományoztak. Ugyanakkor, annak ellenére, hogy ez az idióma a valóságban sohasem létezett, s a valóságban szintén soha nem létezett „közösséget” szimbolizáló, támogatói hatalmi pozíciójából adódóan képes – legalábbis a nyilvánosan vállalt értékítéletek terében – háttérbe szorítani a valóságosan beszélt, valóságos közösségeket szimbolizáló nyelvváltozatokat – melyeket nevezhetünk akár regionálisnak is.

Éppen ezért a globalizációnak az a várható hatása, hogy megtépázza az úgynevezett „nemzeti nyelv” kizárólagos tekintélyét, kifejezetten örvendetesnek nevezhető, több okból is. Először is: a homogenizáció az azonos nyelvhez sorolt nyelvváltozatok viszonylatában ugyanúgy a biokulturális sokféleség csökkenéséhez, s így a homogenizálódó csoport kiszolgáltatottabbá válásához vezet, mint a nyelvek közötti sokféleség csökkenése. Ha a nyelvészeknek van bátorságuk a nagy világnyelveket „gyilkos nyelveknek” nevezni, akkor nyugodtan nevezhetjük annak az eszményített nemzeti nyelvváltozatokat is. Aztán az ideálisnak képzelt nemzeti nyelv valójában olyan elitista találmány, amely az iskola által elvárt változattól eltérő alapnyelvet beszélők diszkriminálásának sokszor öntudatlanul alkalmazott eszköze az iskola első osztályától egészen a munkavállalásig.¹⁷

Világosság
2002/8–9

Sándor Klára:
Globalizáció,
regionalitás
és nyelv

¹⁵ Nyíri 2000, 53.

¹⁶ Az alapnyelv és a sztenderd közötti különbségekről részletesebben ld. Sándor 2001b.

¹⁷ Az anyanyelv és a sztenderd közötti különbségekről részletesebben ld. Sándor 2001b.

Ugyanakkor, éppen a nyelvi sokféleség védelmében, az sem lenne okos, ha nem gondolkoznánk el azon, hogy a globalizációnak milyen hatásai lehetnek a magyar nyelvet illetően, s hogy ezek közül azok ellen, amelyek nemkívánatosnak látszanak, lehet-e valamit tenni, és ha igen, hogyan. A nyelvtervezési javaslatokat azonban természetesen nem sztereotípiákra, köznapi bölcsekedésekre és kitalációkra kell alapozni, hanem ellenőrzött ismeretekre.

Ilyen ismeret például, hogy a magyarországi nemzetiségi oktatás azzal járult hozzá a hazai szlovákok nyelvcserejéhez, hogy a nemzetiségi iskolákban a *sztenderdet* tanította – ez a közösség identitásához nem kapcsolódott, a közösségen belül használhatatlan volt, viszont erősíthette a beszélőkben azt az érzést, hogy saját nyelvváltozatuk értéktelen.¹⁸ Ilyen ismeret az is, hogy a határon túli magyarság nyelvi bizonytalanságát fölerősíti és nyelvcserejét ugyanígy fölgyorsíthatja, ha saját nyelvváltozataik helyett az állam az államnyelvet, a magyarországi magyarság pedig a magyarországi sztenderd magyart követeli rajtuk.¹⁹ Tudjuk, hogy a burgenlandi magyarok nyelvcserejét egyértelműen gazdasági tényezők irányították: a fiatalabb generációk nem tanulták meg azt a nyelvet, aminek nem látták gazdasági hasznát – a nyelvcsere folyamatok túlnyomó többségét egyébként más esetekben is a nyelvek gazdasági értéke mozgatja.²⁰ Tudjuk azt is, hogy két csángó fiatal akkor sem beszélget egymással anyanyelvén, ha szomszéd faluból származnak, és története- sen jól értenék egymást, mert saját alapnyelvükhöz olyan erős szégyenérzet társul.²¹

A gazdasági és nyelvészeti folyamatok együttes mozgása, szoros összekapcsolódása tehát jól ismert, a nyelvészek körében közhelyszámba menő megállapítás. Így aztán nem is meglepő, ha párhuzam mutatkozik a globalizáció bekebelező és homogenizáló hatásainak ellenszegülni képes gazdasági és nyelvi megoldások között is. Úgy tűnik, gazdasági vonatkozásban a globalizációnak a regionalitást erősítő, a tényleges vagy virtuális „helyi” közösségeket, hálózatokat újra- vagy fölépítő hatása védelmez leginkább a globalizáció „bekebelező” hatásaival szemben. A nyelv identitást jelző funkciójáról, társadalmi és társas szerepeiről, valamint változásáról szerzett nyelvészeti ismeretek alapján úgy látszik, hogy nincs ez másként a nyelv vonatkozásában sem. A stabil gazdasági háttérrel és erős identitással rendelkező közösségeknek van a legnagyobb esélyük arra, hogy ellenálljanak a nagy nyelvek gyarmatosításának: különösen akkor, ha erős közösségi identitásukat egy minden korlátozás nélkül, nyíltan vállalható nyelvváltozat szimbolizálja. Ilyen körülmények között nemigen van okuk arra, hogy „nyelvi öngyilkosságot” kövessenek el – akár valóságos helyhez kötődő, akár más kapcsolattartási formákkal szerveződő közösségekről van szó.

HIVATKOZÁSOK

Ammon, Ulrich (ed.) 2001. *The Dominance of English as a Language of Science: Effects on Other Languages and Language Communities*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Andrássy György 2001. *Nyelv és nyelvi jog az ezredfordulón. Jogtudományi Közlöny*, 2001. július–augusztus. 265–278.

¹⁸ Gyivicsán 1993, 173; 191. Természetesen nem arról van szó, hogy a kisebbségi nyelvek oktatása fölösleges volna, hanem arról, hogy rosszul választották/választják meg azt a nyelvváltozatot, amit az iskolákban tanítanak. A magyarországi románok nyelvválasztását legerősebben az a tényező befolyásolja, hogy melyik nyelven beszélnek „könnyebben” (Borbély 1995): kicsi az esélye, hogy ez az iskolában elsajátított és csak ott használt sztenderd volna.

¹⁹Részletesebben ld. Sándor 1995; a nyelvi bizonytalanság egyik jele például, hogy egy vizsgálat szerint a szlovákiai magyar középiskolások a fölmérés során kialakult formális helyzetben általában sztenderdebbek voltak, mint a magyarországi társaik (Lansztyák–Szabó Mihály 1997, 126–127).

²⁰ Gal 1979; 1991; 1992.

²¹ Sándor 2000

- Borbély Anna 1995. Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben. In Kassai I. (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 287–297.
- Crystal, David 1998. *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deme László 1993a. Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Magyar Nyelvőr* 117. 470–473.
- Deme László 1993b. Standard, regionalitás, provincialitás. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 8. 65–71.
- Deme László 1995. Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez (tekintettel a mai történelmi helyzetre). *Magyar Nyelvőr* 119. 357–365.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York – London: Academic Press.
- Gal, Susan 1991. Kódváltás és öntudat az európai periferián. In Kontra M. (szerk.): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarságkutató Intézet. 123–157.
- Gal, Susan 1992. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In Kontra M. (szerk.): *Társadalmi és területi változások a magyar nyelvben*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 47–59.
- Gyivicsán Anna 1993. *Anyanyelv, közösség, kultúra. A magyarországi szlovákok*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Jakab István 1993. A nemzeti nyelvművelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelvművelés „radikalizmusának” okai, gondjai. *Magyar Nyelvőr* 117. 473–475.
- Kontra Miklós 1999. Angol nyelvi és kulturális imperializmus és magyar tanárképzés. In *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris. 91–105.
- Kontra Miklós 2001. A nyelv mint a diszkrimináció eszköze. In Sándor K. (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó. 147–152.
- Kontra Miklós–Phillipson, Robert–Skutnabb-Kangas, Tove–Váradai Tibor (eds.) 1999. *Language: a Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest–New York: CEU Press.
- Maffi, Luisa (ed.) 2001. *On Biocultural Diversity: Linking Language, Knowledge, and the Environment*. Washington D.C.: The Smithsonian Institution Press.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony: Kalligram.
- Nádasdy Ádám 2001. Rechtsre perdül. Gondolatok a reklámyelv-törvény tervezetéről. *Magyar Narancs*, 2001. szeptember 27. 42.
- Nyíri Kristóf 2000. Globális társadalom, helyi kultúra. Filozófiai vázlat. In Glatz F. (szerk.): *Az információs társadalom*. Budapest: MTA. 43–64.
- Phillipson, Robert 1992. *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Sándor Klára 1995. Az előnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. *Regio*, 1995/4. 121–148.
- Sándor Klára 2000. National Feeling or Responsibility: The Case of the Csángó Language Revitalization. *Multilingua*, 19/1–2. 141–168.
- Sándor Klára 2001a. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználat. *Replika*, 2001. november. 241–259.
- Sándor Klára 2001b. Szociolingvisztikai alapismerek. In Sándor K. (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó. 7–48.
- Sándor Klára 2001c. Nyelvművelés és ideológia. In uő (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó. 153–216.
- Sándor Klára (szerk.). *Nyelv és hatalom*. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–11.) „Nyelv és hatalom” c. szimpozionjának előadásai. Megjelenőben.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2001. Linguistic Human Rights in Education: Western Hypocrisy in European and Global Language Policy. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–11.) elhangzott plenáris előadás írott változata. Kézirat.